

մանուած են վիճակի տարբերութիւնք, և հետեւաբար մարդկութեան զոյութեան հետ սեւտողութիւն պիտի սնննան:

« Այո՛, աշխատանքը պիտի ձեռք բերէ և բազմի այն զահուճ վրայ՝ որ իրեն կը պատկանի, և պիտի չկարենայ մէկը զայն իրմէ յափշտակել: Բնկերակցութեանց, վարիչ-խմբերու և աշխատանքի-տտեսներու գասակարգութիւններով կազմակերպուած աշխատանքը, այսօր կ'ուզարկէ իւր ներկայացուցչիները քաղաքացեաններու և նախարարներու մօտ. և ամէն տեղ ալ անոնք յարգութեամբ կը մեծարուին, և իրեն հաւասար իշխանաւորք կը վարուին վարչական անձանց հետ. մանաւանդ թէ երբեմն նոյն փոկ պետական անձինք կ'ըլլան՝ որ իրենց խորհրդակցութեան կը հրաւիրեն բանուորներու զուխները և կամ՝ աշխատանքի-ատեսներու երեսփոխանները, և եթէ ոչ օրինակով, սակայն տարտիկոյ չկայ որ գործնուկան կերպով զանոնք կազմակերպուած այլ և այլ ընկերութիւններ կը ճանչնան: — Ո՛վ

կրնար ասկէց յիտուն տարի տառջ հաւատալ այս կատարուած իրականութեանց, զորս մենք այսօր աչքովնիս կը տեսնենք: Եւ սակայն ոչ միայն կատարուած իրականութիւնք են, այլ և օրէ օր պիտի ընդարձակին, պիտի ամրապնդին, և քիչ ժամանակէ վերջը իրաւասական զոյութիւն մը պիտի ստանան. և մեզմէ երկար ապրողները պիտի տեսնեն ընդարձակ նոր օրէնսգրութիւն մը՝ զոր պիտի հրատարակէ աշխատանքը, ոչ թէ ազգային, այլ համազգային օրէնսգրութիւն մը: Իրաց հարկն է՝ որ կը մղէ պատրաստելու զայն. և պիտի ըլլայ այն՝ հսկայական քայլ մը բարոյական և ընկերական աներկբայ յաստացիութեան »:

Ահա այսպէս կը խօսի և կը գրէ Բանուածքի Եպիսկոպոսն. և ինձ այնպէս կ'երեւի թէ միայն այդ Հօտապետին պարտքը չէ այդ սկզբանց համաձայն քարոզել և գործել, այլ նաեւ Աւետարանի սուրբ և փրկաւէտ սկզբունքներուն հետեւող ամէն եկեղեցականաց:

Հ. Ա. ՏՐՈՒՅԱՆ

Հ Ա Յ Կ Ա Կ Ա Ն Ճ Ե Մ Ա Ր Ա Ն

(Ք Ա Ղ Ո Ւ Ա Մ Ք)

Հ Ա Յ Ա Ջ Գ Ի

Ա Ն Ծ Ա Ն Օ Թ Մ Ն Ա Յ Ա Ն

Հ Ե Ղ Ի Ն Ա Կ Ե Ր

Հայեր՝ բիւզանդական գրականութեան մէջ:

Ընդհանրապէս, երբ հարկ ըլլայ խօսիլ այն հեղինակներուն վրայ՝ որ ծագմամբ հայ էին՝ բայց յունարէն լեզուով գրեցին, իսկոյն ի մէջ կը բերենք Արտաւազգը, Տիգրանայ որդին, որ « Թաւրիթագութիւններ շինեց, ճառեր և պատմութիւններ գրեց », ինչպէս կ'աւանդէ Ապպիանոս¹, կամ Պրոյերեսիոս մը՝

այնքան ճարտարախօս, որ Հոսիմայեցիք² իր պղնձեայ արձանը կանգնեցին՝ հետեւեալ մակագրութեամբ. « Թագուհին իրաց Հոսմ՝ Թագաւորին ճարտարխօսութեան³ »:

Հոս մեր անդեկութիւնները կ'աւարտին, ու կը մնայ գանդատիլ՝ Անցեալին մթութեան վրայ:

1. Յազազ Պարթեական պատերազմին. « τραπεζοῦχος ἐποίησεν καὶ λόγους εὐραφῆ καὶ ἰστορίας, ὧν ἐνίοτε διασώζονται. » Տէն նաեւ Պատարաքս, ի վարս կրաստոսի:
2. Ըստ Եւտարիոս ժամանակակից պատմիչի:
3. Regina rerum Roma, Regi Eloquentiae.

Այսպէս Հայ ազգին անծանօթ մնացած է իր այրաբեզու գրականութեան մեծագոյն ու կարեւորագոյն մասը, որ է Հայ-բուզանդական գրականօրհանը, եթէ ներքի է այսպէս անուանել, հաւաքական բառով, այն երկասիրութիւնները՝ որ շարապրում են յայն յեզուով, նոյն նկիկակներէ, բիզանդական շրջակի ժամանակ:

*

Ո՞ր որ կը գիտէ քաղաքական այն մեծ ազդեցութիւնը՝ զոր Հայեր գործեցին Ռիզանդոնի պատմութեան վրայ, և բազմութիւնը կայսրներու ու զօրավարներու՝ զորոսմէն պարու մէջ արտապրեցին՝ Հոսմէական պետութեան համար, անկարող պիտի ըլլայ հաւատարու թէ Ռիզանդոնի մէջ եղած չեն նաեւ Հայ մտտեկողիներ: Հայ ազգը, որ այնքան խանդավառ էր քաղաքակրթութեան, և այնքան ընդունակ անոր, Յունաց մտաւորական ազդեցութենէն կարող էր խոյս տալ:

Այնքան Հայեր որ Ռիզանդոն կը սուլբէին, փափագ ունեցան ամէն անգամ պատնալու իրենց Հայրենիքը՝ որ մասնուած էր աւերածի և հրդեհի:

Հայ մտաւորականներուն համար՝ աւելի հրապուրիչ չէր բիզանդական արքունիքը, աստուածաբաններու մեծ ժողովարանը:

Այնքան Հայեր կը սեռնենք արքայուհի: Ռիզանդացիք արքայուհին համար կ'ըսէին՝ թէ կ'երթայ « Իմաստասիրութեամբ » գրադելու: Միայնութեան ձանձրոյթը փարատելու համար՝ շարադրեցին անոնք սրբազան ճառեր, մեկնութիւններ, պատմութիւններ:

Հաւանականութիւնը արդէն՝ հաստատական պատասխան կու տայ: Ներկայ ուսումնասիրութեամբ պիտի ջանանք գրականի փոխել զայն: Պիտի ներկայացնենք հոս հոյակական առաւելները՝ որ մակագրուած են յոյն գրքերու վրայ: Թոռեկի, Վարպան, Ճեզրակ, Արտուազգ, և այլն, այնպիսի անուններ են՝ որ իսկոյն կը մասնեն հեղինակներուն ազգութիւնը: Փափագելի է անշուշտ աւելի վիպութիւններ՝ խորագոյն ապացոյցներ ունենալ անոնց ծագման մասին. բայց ժամա-

նակը ամէն անգամ մեր փափազները չէ գուշակած:

Իբրևան Հայ-բուզանդացի հեղինակներ եւ՝ յունական անուն մը կրած ըլլաւուն համար՝ անծանօթ կը մնան մեզի:

*

Սոյն նիւթին վրայ հայերէն ո՛ր է և է ուսումնասիրութիւն կարող չենք յիշատակել:

Բացառութիւն պէտք է ընել անոնց համար, որ տեսչակի ճանչցուած են. այսպէս Ս. Նիկոն, (յիշուած մոռցուած վարք Սրբոցեկրու մէջ), Կոստանդին Պերպետուէն, որ պատմական անձ ըլլալով՝ ծանօթ է նաեւ իրբու մատենագիր, այսպէս նաեւ Վասիլ ու Լիւռն, որոնց վրայ հոս պիտի չիօսինք, մեր նպատակն ըլլալով՝ Հայագի անձանց մնացած նկիկակները ներկայացնել:

Հարկ չէ ըսել թէ հերոսական լեզուով ալ զոյսութիւն չունի Հայ-բուզանդացի նկիկակներու նուիրեալ տոնածին հաւաքական գործ մը: Մտապուած ենք ուրեմն փնտաւել զանոնք՝ ընդհանուր յունական և բիզանդական մատենագրութեան վրայ ճառող ցանկերու և գրութեանց մէջ, որոնցմէ ահա մեր գործածածները.

1. Migne « Patrologia græca ».
2. Fabricius « Bibliotheca græca ».
3. Krumbacher « Geschichte der byzantinischen Litteratur, von Justinian bis zum Ende des oströmischen Reiches » (527-1453) München, 1897.
4. Notices et extraits des manuscrits de la bibliothèque nationale de Paris (1886-1888).

Migneի մեծահամրու « Patrologia græca »-ի մէջ, ուր հայ հեղինակներու բազմաթիւ գործեր հրատարակուած գտնալ կը յուսայինք, ոչինչ կարելի եղաւ գտնել բաց ի Կոստանդին Արիւնտփոյոսու մը: Փորոս, արդի Յունաց համար՝ մականունն եւն վերջաւորութիւնն է, ըստ այսմ՝ Արմենփոյոս հեղինակին ազգութիւնը կարող է նշանակել: — Հայ բուզանդացի հեղինակաց երկասիրութիւնները պիտի ջանանք եր-

բնն թարգմանութեամբ ծանօթացնել, որ-
չպի որ վիննակոյ Ս. Մարկոսի գրատան
ընձեռած միջոցները կը ներհն:

*

Բիւզանդական գրականութեան ուրիշ մէկ
ճիւղն ալ արժանի է ուսումնասիրուելու՝ իր-
բն մասն հայրենագիտութեան. — այն գրու-
թիւնները, որոնց հեղինակները յոյն են,
բայց գրութեան նիւթը՝ Հայեր:

Բազմաթիւ յոյն վարդապետներ, հսգի-
ները փրկելու նախանձայուզութեամբ, նա-
խատական ճառեր գրած են՝ Հայոց և իրենց
գաւանանքներուն վճմ:

Յունաց այն աստուածաբանները, որ Հա-
յոց միութեան ինկորյն համար Հայաստան
Քիբթային, վերադարձած ժամանակ՝ գրի
կ'անէին իրենց սեղանութիւնը, վէճը. օ-
րինակ ինն՝ Թեոքրիստոս, Շնորհաւոյ ժամա-
նակակիցը: Եկեղեցական պատմութեան գէպ-
քերը պետ աւելի պիտի լուսարանուին՝ եթէ
երկու կողման վկայութիւնք անուրին ի նը-
կատի:

Հայք և Յոյք՝ ոչ միայն կրօնական, այլ
և քաղաքական մրցման մէջ էին. և այս՝ ա-
ռիթ կու սար ժողովրդական բազմաթիւ եր-
գիծաբանութեանց. նոյն իսկ մարտակու մը՝
Իրազիս անուամբ, երգիծանքներ ստաղաչ-
փած էր Հայոց քուսորութեան վճմ:

Այլ կրիտիկ մրցանքի ժամանակ՝ բնա-
կանապէս ստիպուած էին Հայք՝ իրենց ազգա-
յին պատիւը վեր պահելու համար՝ ոչ միայն
ինքնագրութիւններ ընել, այլ նաեւ նոյն նե-
ղիսակներ թարգմանել: Թերեւս նոյն իսկ
հայ-հելլենական մարքի շօշափուրէ՝ արեւե-
լեանիցն հետ, ինքնաստիպ գրականութեան մը
ստեղծողն եղած ըլլալու բայց ինչ որ մնա-
ցած է մեզ արդ՝ հայ-բուզանդացի հեղի-
նակներէ, կարող չէ համապատասխանել այդ
ենթադրութեանց, որոնց հաստատումը ժա-
մանակին վերապահեալ է:

Ա. — Արտաւագ Զմիւռնիացի աստղաբաշի:

1. Իր կեանքը. — Արտաւագ, որ Բու-
զանդական մասնագրութեան մէջ կը հան-
դիտանայ իբրեւ մեծագոյն ներկայացուցիչը
հաշուագիտութեան, և այս պատճառու բարձր

դիրք մը գրաւած է հոն, ծնած է Զմիւռնիս
քաղաքին մէջ. գոնէ այսպէս ենթադրել կու
սայ իր Զմիւռնիացի մակիրը: Մինչգեան
տարեթիւր որոշակի յայտնի չէ, բայց ան-
շուշտ լոյսը տեսած է նա Քի գարու վեր-
ջերը, որովհետեւ շուրջ 1320ին արդէն նա
գրական ապարկի մէջ է, և կը թղթակցի
Մանուէլ Մոսիսփոլոսի հետ:

Արտաւագ ծագմամբ հայ էր. իր թղթա-
կցութիւնք իտալիկ մը հետ՝ (յն. X տէքստոս)
աւելի հաւանականութիւն կու տան այս կար-
ծեալ: Նա ունէր երկու ուրիշ անուններ եւս,
Նիդոկայոս և Ռավդաս (Ραβδασ),

Ինչպէս մեկնութիւն ալ՝ անուններու այս
բազմութեան: Նախ պէտք է դիտել՝ որ Ար-
տաւագ իր ընտանեկան անունն է. այս
բանս կ'իմանանք անկից՝ որ իր որդին, —
որուն քերականութիւն մը նուիրած է, — կը
կոչուէր Պորոս Արտաւագ:

Բիւզանդացի Հայեր սովորութիւն ունէին՝
երկու անուն կրել, մին յունական, միւսը
ազգային. (այսպէս մի և նոյն անձը՝ կը կո-
չուէր Ռամանուս — Մուշեղ, Թեոփիլոսփոստոս —
Վլադտոկ): Ուստի Նիդոկայոս յունական ա-
նունը՝ կարեւորութիւն չունի իր հայկական
ծագման ինկորյն մէջ. Ինչ է սակայն Ռավ-
դաս անունը. կարող պիտի չըլլանք զայն
լուսարանել, եթէ հեղինակին հայութիւնը
մոռնանք. — նա՝ հաւանօրէն Վարդա (Վարդ)
անուն սխալագրութիւնն է: Այսպէս ուրեմն՝
կը կարծենք թէ իր հարազատ անունն էր՝
Վարդ — Նիդոկայոս Արտաւագեան, և թէ
Թաննէրիյ՝ և Գաղղիական հանրագիտակը՝
վրիպակի մէջ են՝ Ռավդասը մականուն նկա-
տելով: Վարդ և Արտաւագ անունները՝ Մա-
միկոնեանց մէջ ստուար էին գործածուիլ: Ար-
տաւագ ստաղաբաշի Մամիկոնեան մ'էր,
— հաւանօրէն: Պէտք է զիտել յերաւի, թէ
Զմիւռնիոյ շրջակայքը կար գաղթականու-
թիւն մը այս ջեղէն, և Վարդան Կայարք ա-
նոր ներկայացուցիչներէն մին է:

Արտաւագ, իր ուսումը կատարելագոր-

1. Notices et extraits de la Bibliothèque nationale de Paris. Լու. Լր., էջ 130:
2. Արտաւագ անուն վրայ խոսած ժամանակ:

ծելու համար՝ Բիւզանդիոն եկած և հոն հաս-
տատուած կ'երեւի. որովհետեւ իր նամակ-
ները՝ գրուած են Բիւզանդիոնէն: Իր թուա-
քանական մեծ տաղանդը կարող չէր ծածուկ
մնալ, և իշխաններ նախաձեռնք չէին համա-
րիբ՝ իր գիտութեան աշակերտել:

Այսպէս Խաչիկ՝ արքերազգիներու պետը
(ԺՅՈ ՃԵՂՏԵՍՈՆ ԿՆՐԱԸ) — այսինքն իշխանը՝
որուն պարտքն էր ազերսագիրները կայսեր
ներկայացնել, — իր մեկնանուն եղաւ. Ար-
տաւազգի համարողական արունտի վրայ
գրածը՝ առ նա ուղղուած է:

Արտաւազգ աստղաբաշխի կենաց վրայ
ուրիշ ո՛ր և է տեղեկութիւն չունինք: Ակնարկ
մը նետանք, թերին լրացնելու համար, պատ-
մական շրջանին վրայ՝ յորում կ'ապրէր:

Արտաւազգի ժամանակ Պոլսոյ վրայ կ'իշ-
խէր Անդրոնիկոս Բ (1282—1328): Հետե-
ւաբար հայ աստղաբաշխը պէտք է տեսած
ըլլայ Ռիբա կամ Մարիամ հայազգի կայս-
րուհին՝ որ Կիլիկիայէն բերուած էր, և Ան-
դրոնիկոս Բ-ի Միջոյնի որդւոյն հարսնա-
ցած: Արտաւազգ պէտք է տեսած ըլլայ նաև
Կիլիկիոյ Հեթում Բ. վերարակիր արքայն,
որ իր դստեր պատճառաւ Պոլիս եկած էր,
բայց փոխանակ արքունիք բնակելու՝ Լատի-
նաց վանքին մէջ առանձնացած:

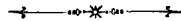
Այդ դարը օտարաբան թուական մ'էր.
Կիլիկիոյ բնակիչները լատինաճալ սկսած
էին, Բիւզանդիոնի Յոյները՝ հելլենաճալ:
Դարու նկարագիրը զուրս կը ցայտեցնէ ու-
րեմն այն հանդամանքը՝ որ երկու Հայեր
(Արտաւազգ ու Խաչիկ) յոյն լեզուով կը
թղթակցին:

Բիւզանդական պետութիւնը կորստած էր
իր բոլոր փառքը. Կալաթայի՝ ճննովացեք
կ'իշխէին, Բերայի՝ վենետիկեցիք, այժման
Ստամբուլի՝ Յոյներ: Այսպէս Բիւզանդիոն
բաժնուած էր երեք քաղաքներու, ուր երեք
տարբեր զգեեր հաստատուած էին: վենետի-
կեցիք և ճննովացիք քաղաքին մէջ իրարու
զէ՛մ պատերազմ կը մղէին, և յոյն պետու-
թիւնը անկարող էր անոնց ստոտելու: Ար-
տաքին քաղաքականութիւնը գրազած էր գրլ-
խաւարպէս թուրքերով, որոնք սկսած էին

յտնաջ գալ: Մտաւորական կեանքը՝ ոչ նուազ
արգահատուելի էր. Երուսաղացոց մերձաորու-
թիւնը, որ աստղական և վաճառականական
շարժառիթ ունէր, զայն վերականգնելու տեղ
կը խաւարեցնէր: Ահա այս դարուն մէջ փոյ-
լեցաւ Արտաւազգ, Բիւզանդիոնի՝ Անտիա
Շիրակոյցին:

Հ. Կ. Տ. ՄԱՆՈՒԿԵՆՆ

Շարադարիկի

ՔՐԵՈՒԹԻԻԿԻՆ, ՄԸ ՇԻՎԱՐՈՒՎ ԿՐԱՅ

Քաղաքացի (1877, էջ 276) Արտա-
ւազգայ շարադից առաջուր վերնագրին տակ,
հետեւեալ հաստակաորը կը հրատարակէր,
առնելով մի ձեռագրատան Ա. Ոսկեփորե-
կէն, ուր վերնագիրը կը պակտի:

« Թագաւոր մի կար Հայոց, Արտաւազ
անուն. և ունէր որդի մի խելագոր՝ Շիրայր
անուն: Եւ ի մեռանին Արտաւազայ՝ ոչ հս
զխնակաւորութիւնն Շիրայրայ, զի խելագոր
էր. վասն սրայ և աշխարհն վրայոլեցաւ և
աւերումն լինէր ոչ սակաւ: Եւ յուր միւսմ
հեծեալ Շիրայր ի ձի, և հս փոց հտրկանել
թէ կամիմ՝ թաղաւորել, և ել զնաց ընտիր
հեծելոք ի դրօսանս: Եւ ելեալ ի վերայ
կամբլի գետոյն վասն յանցանելոյ, և անդէն
շարժեալ զնա այսոյն պղծոյ, անկաւ ի գետն
և կորեաւ: Եւ հեծելագորքն համբաւեցին թէ
աստուածքն Շիրայրայ յախշատկեցին զնա,
և եղին ի Սեւա լեռան՝ որ է Աւազ Մասիս:
Եւ անդ կայ շղթայած, և երկու չուն՝ մին
սպիտակ և միւսն սեւա, կա լիզին զշղթայոն
Շիրայրայ հանապաղ և ի ատրեւիցն ի մի
մազօն գայ. որ թէ կարի՛ նա հյնէ և զաշ-
խարհս անցուցէ: Վասն որոյ կարգեցին
կախարգքն առասպել զիմօք թէ ի տարլ-
մուտն, ի նաւատարիկ ա, ամենայն գործա-
ւար զիւր գործն զինչ և իցէ կոփէ երեք ան-
գամ, զարբինն, և այլն: Զի կապն Շիրայրայ,
որ ի մազն եկեալ է ի կարիլ, զարձեալ
հաստանայ և ամբանայ, որ ոչ երէն Շիրայր
և զաշխարհս անցնէ: Այսպիսի առասպել